

Толстой Лев Миколайович

Біографія

ТОЛСТОЙ, Лев Миколайович (Толстой, Лев Николаевич — 28.08.1828, маєток Ясна Поляна Тульської обл. — 07.11.1910, станція Астапово Рязансько-уральської залізниці) — російський письменник.

"Великий письменник російської землі", як в останньому листі до Толстого (від 24 червня 1883 р.) назвав його І. Тургенєв, за народженням і вихованням належав до вельможного дворянського роду. Поміж предків письменника по лінії батька — соратник Петра І, П. Толстой, котрий одним із перших у Росії отримав титул графа. Учасником Вітчизняної війни 1812 р. був батько письменника, граф М. Толстой. По материнській лінії Толстой належав до давнього роду князів Волконських, поріднених із князями Трубецькими, Голіциними, Одоевськими та ін. вельможними сім'ями. По матері Толстой доводився родичем О. Пушкіна. Їхній спільний предок — відомий соратник Петра І боярин І. Головин. Одна із його дочок — прабаба поета, а інша — прабаба матері Толстого.

Живучи у давньому родовому маєтку, Толстой ще в дитинстві почув сімейні легенди та перекази про війну 1812 р. і не таке далеке повстання декабристів. Уже в дитячі та підліткові роки у Толстого зародилася глибока зацікавленість вітчизняною історією. "Без своєї Ясної Поляни, — зізнавався він згодом, — я заледве можу собі уявити Росію та своє ставлення до неї". У Ясній Полянці Толстой зблизька бачив, як живе звичайний народ, що став його "найранішою любов'ю". Тут ще до того часу, як він познайомився з віршами Пушкіна, Толстой почув чимало народних казок, пісень, билин. Коли Толстому було дев'ять років, батько вперше повіз його у Москву, враження від зустрічі з якою були незабутніми. Перший період московського життя юного Толстого тривав менше чотирьох років. Він рано осиротів, втративши спочатку матір, а згодом і батька. Разом із сестрою і трьома братами Толстой переїхав у Казань. Там жила одна із батькових сестер, котра й заопікувалася дітьми.

Мешкаючи у Казані, Толстой два з половиною роки готувався до вступу в університет, де навчався з 1844 р. спочатку на "східному", а згодом на юридичному факультетах. Відомий тюрколог професор Казембек, котрий готував його до іспитів, був здивований лінгвістичними здібностями юного Толстого. У зрілому віці Толстой вільно спілкувався англійською, французькою і сербською; знав грецьку, латинську, українську, татарську, церковнослов'янську; вивчав давньоєгипетську, турецьку, голландську, болгарську та ін. мови. Не вважаючи себе поліглотом, Толстой, попри те, мав можливість знайомитися із творами багатьох зарубіжних письменників в оригіналі.

Толстому йшов дев'ятнадцятий рік, коли він розпочав вести щоденник, який продовжував до смерті (у Повному зібранні творів щоденник займає 13 томів). Заняття за державними програмами та підручниками обтяжували Толстого-студента. Він захопився самостійною роботою з історичної теми і, покинувши університет, поїхав із

Казані у Ясну Поляну, яку отримав після розподілу спадщини батька. Потім він відправився у Москву, де наприкінці 1850 р. розпочалася його письменницька діяльність: незакінчена повість із циганського побуту (рукопис не зберігся) й опис одного прожитого дня ("Історія вчорашнього дня"). Тоді ж він розпочав повість "Дитинство" ("Детство"). Незабаром Толстой вирішив поїхати на Кавказ, де його старший брат Микола, офіцер-артилерист, служив у діючій армії. Молодому Толстому баглося побачити війну своїми очима і перевірити власну відвагу. Вступивши в армію юнкером, він потім склав іспит на молодший офіцерський чин. Епізоди Кавказької війни Толстой змалював в оповіданнях "Наскок" (1853), "Рубання лісу" (1855), "Розжалуваний" (1856), у повісті "Козаки" (1852—1863). На Кавказі письменник закінчив повість "Дитинство", у 1852 р. опубліковане в журналі "Сучасник" ("Современник").

Із початком Кримської війни Толстой перевівся з Кавказу у Дунайську армію, що воювала проти турків, а потім у Севастополь, обложений об'єднаними силами Англії, Франції і Туреччини. Командуючи батареєю на бастіоні, Толстой проявив неабияку відвагу і був нагороджений орденом Анни і медалями. Восени 1856 р. Толстой вийшов у відставку і незабаром відправився у піврічну закордонну подорож, відвідавши Францію, Швейцарію, Італію і Німеччину. У 1859 р. Толстой відкрив у Ясній Полянці школу для селянських дітей, а потім допоміг відкрити понад 20 шкіл у навколишніх селах. Письменник видавав педагогічний журнал "Ясна Поляна" (1862).

Уже перші твори Толстого — повісті "Дитинство", "Отроцтво" ("Отрочество") і "Юність" ("Юность"), кавказькі та севастопольські воєнні оповідання, "Ранок поміщика" — свідчили, що в російську літературу прийшов новий видатний художник. За задумом автора, "Дитинство", "Отроцтво" і "Юність", а також повість "Молодість" ("Молодость"), яка, проте, не була написана, повинні були скласти роман "Чотири епохи розвитку". Змальовуючи становлення характеру Миколи Іртенєва, Толстой прискіпливо досліджує, як впливало на його героя середовище — спочатку вузький родинний світ, а потім усе ширше коло його нових знайомих, однолітків, друзів, суперників. Уже у першому закінченому творі, присвяченому ранній і, як твердив Толстой, найкращій, найпоетичнішій порі людського життя — дитинству, він із глибоким сумом пише про те, що поміж людьми зведені жорстокі перепони, які роз'єднують їх на безліч груп, розрядів і кіл. Особливо важким для Іртенєва виявилось отроцтво. Змальовуючи цю "епоху" у житті героя, письменник вирішив "показати поганий вплив" на Іртенєва "суєтності вихователів і зіткнення інтересів сім'ї". У сценах університетського життя із симпатією зображені його нові знайомі та друзі — студенти-різночинці, підкреслюється їхня розумова та моральна вищість над героєм-аристократом, котрий дотримується кодексу *comme il faut* (світської людини).

На самому початку письменницького шляху Толстого у його творчість входить тема роз'єднання людей. У трилогії "Дитинство", "Отроцтво", "Юність" чітко проявляється етична неспроможність ідеалів світської людини, аристократа "за спадком". Кавказькі воєнні оповідання письменника й оповідання про Севастопольську оборону вражали не

лише суворою правдою про війну, а й правдою про офіцерів-аристократів, котрі прийшли у діючу армію за чинами, рублями та нагородами. У "Ранку поміщика" і "Полікушці" трагедія російського дореформеного села приводила до думки про аморальність кріпацтва.

Повість "Козаки", яка завершує перше десятиліття літературної діяльності Толстого, привернула до себе увагу свіжістю і яскравістю фарб, особливою вишуканістю і звучністю тону. Картини життя її героїв, їхні цільні характери письменник пов'язав із особливостями історії гребенського козацтва, яке не зазнало злигоднів кріпацького ладу. У цьому творі письменник спробував поєднати романну форму з епопеєю, помістивши типового толстовського героя, рефлексуючого, невдоволеного собою молодого дворянина Оленіна, у народне середовище.

Восени 1862 р. 34-річний граф Толстой одружився з дочкою лікаря придворного відомства 18-річною Софією Андріївною Бере. Перші сімейні радощі створили у Толстого відчуття знайденого миру та великого щастя. Захопившись господарством, він примножив свої маєтки, купив землю у Самарській губернії. Натомість дозволяв Толстой віддавав літературі і, перш за все, роману "Війна і мир", який він писав із "хворобливою впертістю і хвилюванням упродовж семи років".

На сторінках "Війни і миру" ("Война и мир", 1863-1869) об'єднується величезний і строкатий матеріал. Тут сполучаються, утворюючи органічну єдність, картини історичного та родинно-побутового, загальнонародного і приватного життя. Перед очима читача проходять, не заважаючи один одному, понад шістьсот персонажів. Дія роману триває понад п'ятнадцять років. Для успішної роботи над твором, підкреслював Толстой, необхідно, щоби художник любив у ньому головну думку. У "Війні і мирі", як зізнавався письменник, він "любив думку народну". "Думка народна" покладена Толстим в основу характеристики й оцінки героїв твору, історичних подій та історичних діячів. Заперечуючи трактування Вітчизняної війни 1812 р. як війни Наполеона I й Олександра I, Толстой вказував, що, окрім уражених гордоців двох імператорів, були "мільйони мільйонів інших причин". Поміж них були великі та дріб'язкові, загальні і приватні, державні й особисті. І лише за невідомим людям законом збігу причин відбуваються великі події, пов'язані "з усім ходом історії".

В одному із листів, датованих часом закінчення "Війни і миру", Толстой говорить про головних героїв роману: "Я би хотів, щоби ви полюбили моїх цих дітей. Там є гарні люди. Я їх дуже люблю". Проте по-батьківськи люблячи Андрія Волконського, П'єра Безухова, Наташу Ростову, письменник їх не ідеалізував. Достатньо нагадати про станові передсуди князя Андрія, яких він так і не зміг подолати до кінця. Герої толстовського роману привабливі перш за все тим, що прагнуть до діяльної участі у спільному житті, відважно йдуть назустріч важким випробуванням, намагаються ставити і вирішувати питання, що стосуються не лише їхнього особистого життя, а й усього людства.

І полковий командир Андрій Волконський, і капітани Тушин і Тимохін, і фельдмаршал Кутузов дивляться на війну як "на страшну необхідність". Вони беруть у

ній участь, знаючи, що від її результату залежить "питання життя і смерті вітчизни". Вивищившись до постановки проблем загальнолюдського значення, головні герої "Війни і миру" залишаються людьми свого часу, свого середовища, шукають і знаходять конкретні шляхи служіння дієвому добру. У цьому їхня докорінна відмінність від попередніх героїв російської літератури, т. зв. "зайвих людей". На відміну від героїнь О. Пушкіна, І. Тургенева, котрі вибрали шлях самозречення (Татьяна Ларіна, Ліза Калітіна), Наташа Ростова живе діяльним і щасливим життям. Т. поставив цю героїню у центр найважливіших сюжетно-фабульних "вузлів" роману.

На сторінках "Війни і миру" живуть, вступаючи поміж собою у складні відносини, особи "цілковито вигадані", як їх називав сам Толстой, а також особи історичні. І кожен з них автор перевіряє епохою 1812 р., з'ясовуючи їхнє ставлення до загальнонародної, загальнонаціональної справи порятунку вітчизни від іноземних загарбників. Окрім цього — головного — критерію оцінки персонажів, тут проступає складна шкала моральних цінностей, згідно з якою Наполеон викликає до себе негативне ставлення. Лише в Кутузові як "представникові народної війни", "представникові російського народу" Толстой убачає справжню велич.

Навесні 1873 р. Толстой розпочав і через чотири роки закінчив роботу над великим романом про сучасність, назвавши його за іменем головної героїні — "Анна Кареніна" ("Анна Каренина"). У цьому творі, як згадувала дружина письменника, він любив "думку сімейну". Драматичному сімейному життю Анни Кареніної протиставлене у романі подружнє щастя Костянтина Левіна. Проте історія щасливої сім'ї Левіна не ідилічна: відчуття тривоги за майбутнє не полишає героя, котрого не раз охоплює відчай. Левін несе у собі риси типового толстовського правдошукача, щасливого, чесного, котрий не боїться ставити найболючіші питання часу. Він болісно шукає вихід із тупика, у який зайшло російське пореформене життя. Толстовський герой мріє про "безкровну революцію", яка, на його думку, відбудеться спочатку у нього в маєтку, потім у його повіті, потім — у губернії і, нарешті, в усій Росії та далеко за її межами. Ця революція, переконаний Левін, не "скривдить" ні хлопа, ні пана. Але селяни до проектів героя про спільне з ними володіння землею, про "артільне" господарство ставляться з неподоланною недовірою. Бачачи, що його інтереси поміщика "не лише чужі та фатально протилежні їхнім найсправедливішим інтересам", Левін водночас визнає "простоту, чистоту і законність цього життя" людей праці. Він вважає, що знайде втіху для себе та виправдання багатостолітньої провини дворянства перед народом, якщо житиме, як старий селянин Фоканич, про якого кажуть, що він "для душі живе, Бога пам'ятає". Такий фінал пошуків свідчив про глибоку кризу у свідомості не лише романного героя, а й самого письменника. Левін — один із найближчих йому героїв.

Левін щиро співчуває Анні Кареніній, бачачи у ній глибоко ображену і страдницьку душу, що зважилася знехтувати правилами "світського етикету", які заміняли у її середовищі загальнолюдські норми моралі. Якщо відносини Левіна з його оточенням складаються інколи драматично, то для Анни Кареніної вони — трагічні. Шлюб Анни з Каретним "улаштований" її тіткою і був шлюбом із розрахунку. Анна стала дружиною

чоловіка, котрий "усе життя своє... прожив і пропрацював у сферах службових, що мають справу з відображеннями життя". Вирішальна риса характеру Кареніна полягала в тому, що "щоразу, коли він стикався із самим життям, він відсторонювався від нього".

Далекий від зацікавлень справжнього життя і Вронський із його штучним "зводом правил" світської людини. Недаремно Левін тривожиться за Анну, побоюючись, що "Вронський не зовсім розуміє її". І вже перші зустрічі Анни та Вронського сповнені передчуття неминучої для них біди. Сприйнятлива до будь-якої фальші Доллі називає сім'ю Анни та Вронського "неправильною", оскільки за неї заплачено руїнами каренінської сім'ї. Постраждав не лише Каренін, а й син Сергій, про сирітство котрого не може забути Анна. Вона любить обох, але поєднати їх в одну сім'ю не може — це понад її сили. І в цьому — головна причина її страждань.

Не тільки ретроградна, а й радикальна критика 70-х рр. не розгледіла глибоких зв'язків нового роману Толстого із сучасністю. Це спонукало Ф. Достоевського присвятити "Анні Кареніній" цикл статей у "Щоденнику письменника". "Анна Кареніна", — писав він, — є досконалістю як художній твір..., до якого ніщо подібне із європейських літератур не може дорівнятися..." Заперечуючи домисли критиків про несвоечасність змісту "Анни Каретної", Достоевський стверджував, що роман Т. відповідає найгострішій "злобі дня" і близько підійшов до тієї характеристики типу толстовського роману, яка через багато років прозвучала у передмові Толстого. Манна до американського видання "Анни Кареніної": "Я не вагаючись назвав "Анну Кареніну" найвидатнішим соціальним романом у всій світовій літературі".

Після закінчення двох найзначніших творів у творчості Толстого настала певна криза, спричинена пошуками відповіді на "вічні питання": у чому сенс життя? що є людина? для чого живе? куди прямує у своєму незнанні? Сумніваючись і віруючи, Толстой писав у своїх щоденниках: "Від душі кажу: допоможи, Господи!., нічого не хочу для себе. Готовий на страждання та зневагу, тільки би знати із самим собою, що роблю те, що слід!" Духовний перелом відбувся на межі 80-х рр. Вистраждавши свій новий світогляд, письменник знайшов у ньому опору для життя і подальшої творчості. На свій лад переосмисливши вчення Христа, Толстой зробив несподіване для себе відкриття: "Трапилося зі мною те, що трапляється з людиною, котра вийшла у справі і несподівано зрозуміла, що справа ця зовсім не потрібна, і повернулася додому. Я так само, як розбійник, повірив ученню Христа і врятувався". Відтоді розпочалося духовне переродження Толстого і, за означенням І. Буніна, його "звільнення".

У 80-х рр. з'явилися повісті Толстого "Смерть Івана Ілліча" ("Смерть Ивана Ильича") і "Холстомір" ("Холстомер. История лошади"). Вони вразили читачів поєднанням глибокого психологізму з викривальним пафосом. У "Смерті Івана Ілліча" письменник розповів про внутрішній світ нічим не примітного чиновника, котрий вважає, що він улаштував своє життя "приємно і пристойно", що воно "схвалюване суспільством" і начальством. Невиліковна хвороба і страх близької смерті змушують його прозріти і зрозуміти, що "пристойне, веселе, приємне життя", яким він жив, жахливе своєю порожнечою, фальшивістю, цілковитою бездуховністю. У "Холстомірі" та "Смерті Івана

Ілліча" Толстой використав художній прийом своєрідної ретроспекції: спочатку у них ідеться про фінал життєвої долі головних героїв, а вже згодом, у світлі кінця, змальовується все їхнє попереднє життя. Цей прийом письменник використав і в повісті "Крейцера соната" (1887—1889). У ній, а також в оповіданні "Диявол" (1889-1890) і повісті "Отець Сергій"(1890-1898) гостро поставлені проблеми кохання та шлюбу, чистоти сімейних стосунків.

На основі соціального та психологічного контрастів побудована повість Толстого "Господар і робітник"("Хозяин и работник", 1895), стилістично пов'язана із циклом його "народних оповідань", написаних у 80-х рр. Усі гостропроблемні твори 80-90-х рр., а також статті і трактати "пізнього" Толстого, присвячені найзлободеннішим питанням сучасності, об'єднані думкою про неминучість "розв'язки" соціальних суперечностей. "Якою буде розв'язка, не знаю, — писав Толстой у 1892 р., — але що йдеться до неї і що так тривати, у таких формах, життя не може, — я впевнений". Цією ідеєю надихнутий роман "пізнього" Толстого "Воскресіння" ("Воскресение", 1889-1899).

Тривалий час працюючи над архітектурою "Воскресіння", письменник створив панорамну композицію, що дала йому можливість показати всі "поверхи" пореформеного російського суспільства, ввести свого спостережливого героя — князя Дмитра Івановича Нехлюдова — у різні сфери бюрократичної держави. Зустрічаючись із високопосадовцями із чиновницької, військової, церковної, поліцейської каст, Нехлюдов доходить висновку, що вони є єдиною корпорацією "людожерів", цілковито глухих, "непромокних", байдужих до лих і потреб людей із народу. Такими є всі "господарі життя", починаючи від царських сановників, обер-прокурора Синода, сенаторів, міністрів, губернаторів і закінчуючи тюремними начальниками.

Толстой не ідеалізує свого героя. Понад десять років тому якась "страшна запона" захвала від свідомості Нехлюдова і злочинність учиненого ним обману Катюші Маслової, і злочинність усього його способу життя. Мине чимало часу, перш ніж він, усе більше переконуючись в аморальності свого способу життя, зважиться на розрив відносин із людьми, яких вважав близькими. Розповідаючи історію життя головної героїні роману, письменник говорить, що це була найзвичайнісінька історія. Долю Катюші визначили два пережиті нею "духовні перевороти": один був спричинений підлим вчинком Нехлюдова, який відкинув її на саме "дно" життя, а другий відбудеться з нею тоді, коли по дорозі на каторгу вона зустріне людей, яким повірить і які допоможуть їй духовно відродитися.

На початку 900-х рр. у житті Толстого відбулася подія, про яку писала преса всього світу: Найсвятіший Синод відлучив його від православної церкви, додавши прізвище письменника до переліку "єретиків", віровідступників, "слуг диявола". Проте "відлучення" від церкви не справило на Толстого особливого враження: коли петербурзький митрополит Антоній намагався знайти шлях для замирення письменника з офіційною церквою, Толстой відповів: "Про замирення мови бути не може". В останнє десятиліття письменник займався, як і завжди, напруженою творчою працею. З винятковим захопленням він працював над повістю "Хаджі-Мурат" ("Хаджи-

Мурат", 1896—1904), у якій намагався порівняти "два полюси владного абсолютизму" — європейський, уособлюваний Миколою I, і азійський, уособлюваний Шамілем. Толстой називає "двома головними супротивниками тієї епохи" не народи — росіян і горян, а "Шаміля та Миколу". Від війни страждали і горяни, і простий, миролюбний солдат Петро Авдеев. У той самий час Толстой створив одну із найкращих своїх п'єс — "Живий труп" ("Живой труп").

Уважаючи обтяжливим поміщицький устрій життя у Ясній Полянці, Толстой кілька разів планував і тривалий час не зважувався її покинути. Проте жити за принципом "разом-порізно" вже не міг, і в ніч на 28 жовтня 1910 р. потайки покинув Ясну Полянку. По дорозі він захворів на запалення легень і змушений був зупинитися на невеличкій станції Астапово (тепер — Лев Толстой), де й провів свої останні кілька днів. 10 грудня 1910 р. Толстого поховали у Ясній Полянці, у лісі, на краю байраку, де в дитинстві він разом із братом шукав "зелену паличку", що ховала "таємницю", як зробити всіх людей щасливими.

Величезний вплив Толстого на світовий літературний процес є загальновизнаним і беззаперечним. Толстой відіграв значну роль в історії українсько-російських культурних зв'язків. Він цікавився життям українського народу, його культурою, не раз бував в Україні — у містечку Летичеві (Хмельниччина), у 1879 р. — у Києві, де відвідав Києво-Печерську лавру, Софійський і Михайлівський собори, духовну академію, ознайомився з археологічним музеєм. Київські враження відображено у праці "Дослідження догматичного богослов'я". У 1884 р. Толстой приїхав у Чернігів, гостював у художника М. Ге на хуторі Іванівському (тепер с Шевченка). В листах до Олександра III і Миколи II та публіцистичних творах з обуренням писав про жорстокі репресії проти учасників селянських заворушень у Харківській і Полтавській губерніях. Толстой знав поезію Т. Шевченка, особливо високо цінував його "Наймичку". Йому було близьке вчення українського філософа Г. Сковороди, якого він називав мудрецем. Письменник був особисто знайомий і листувався з Марком Вовчком, Д. Яворницьким, зустрічався із М. Заньковецькою, М. Кропивницьким. Образи українців виведено в оповіданнях "Рубання лісу", "Севастополь у серпні 1855р.", "Два діди" й ін. На основі української легенди "Святий і чорт" написане його народне оповідання "Старий у церкві".

Про Толстого як про великого майстра слова писали Леся Українка, В. Стефаник, О. Кобилянська. І. Франко був одним із активних популяризаторів і дослідників творчості Толстого, сприяв виданню його творів у Західній Україні, опублікував статті "Л. Толстой", "Толстой і земство" й ін.

У XIX ст. переклади творів Толстого українською мовою виходили переважно у Західній Україні. У XX ст. всі його значні твори переклали В. Щурат, Г. Хоткевич, О. Кундзіч, О. Хуторян, Є. Дроб'язко й ін., а в 1960 р. вийшло друком 12-томне зібрання творів Толстого українською мовою. Комедія Толстого "Плоди освіти", драми "Влада темряви", "Живий труп" широко представлені в українських театрах, а на оперній сцені — опера "Війна і мир" С Прокоф'єва.

К. Ломунов